

years. The article describe the fact of creating the first mug «Friends of the Museum» at the Odessa Military History Museum, which has become widespread. It was found degree of family connection between A. I. Posohov and Admiral Kolchak and also public activity in Odessa concerning establishing the Odessa football mug in 1908.

Key words: exhibit, expedition, museum-archive, Military History Museum.

УДК 94:[061:5](477)«1920/30»Арсен Хоменко

*Василь МАРОЧКО**

Професор демографії Арсен Хоменко: «причина смерті – розстріл»

Уперше висвітлено наукову і державну діяльність українського демографа Арсена Хоменка, виявлено його наукові статті за 1920–1930-ті рр. про становлення і функціонування статистично-демографічної справи у радянській Україні. Він присвятив також наукові дослідження проблемі народжуваності і смертності другої половини ХІХ– першої третини ХХ ст., особливостям природного приросту населення, теоретичній розробці і методам демографічних досліджень. Встановлено критичне ставлення А. Хоменка до підсумкових матеріалів радянських переписів населення. Досліджено архівно-кримінальні справи на А. Хоменка за 1922 та 1938 рр., обставини його звільнення із органів статистики. Розкрито два демографічні прогнози за 1926, 1932 рр., загальної кількості населення УРСР у 1937 р.

Ключові слова: Арсен Хоменко, українська демографія, політичні репресії, НКВС, природній приріст населення, перепис.

* *Марочко Василь Іванович* – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків (далі – ГДА СБ України, м. Харків), спр. 014317, т. 2, арк. 506–508.

Співробітники Служби безпеки України, відповідаючи 15 грудня 1994 р. на запит Світлани Арсенівни Хоменко стосовно трагічної долі її батька, лаконічно відповіли: «Місце смерті Харків, причина смерті – розстріл»¹. Після співробітників держбезпеки, донька першою ознайомилася з архівно-кримінальною справою Арсена Петровича Хоменка – відомого українського демографа, організатора і теоретика демографічної науки в радянській Україні 1920–1930-х рр., автора гіпотетичного прогнозу загальної кількості населення республіки у січні 1937 р. – 35,6 млн осіб². Родина ученого і статистика-практика, який ретельно і системно вивчав книги ЗАГС щодо реєстрації смертності населення республіки, не отримала довідки про його смерть, навіть повідомлення про страту у казематах харківської в'язниці НКВС УРСР.

Українські історики повернули в інтелектуальний простір десятки тисяч забутих імен видатних учених, громадських і політичних діячів, простих громадян, репресованих у 1920–1950-х рр. Вони зафіксовані у багатотомному науково-меморіальному виданні «Реабілітовані історією», у фахових історичних та краєзнавчих часописах, монографіях, дисертаціях. Документально-публіцистичний стиль і жанр історичного детективу, притаманний для більшості праць, формують образ жертви тоталітарного сталінського режиму (репресовані) і ката (політичне керівництво СРСР, слідчі ДПУ–НКВС). Але серед репресованих і згодом реабілітованих у 1950-х рр. опинилися і колишні керівники партійно-радянських органів, і чекісти, які безпідставно обвинувачували і вбивали громадян.

Історична постать демографа А. Хоменка особлива, вона вирізняється дивовижним переплетінням ідеологічного, політичного, ментального, професійного в одній особі. Він демонстрував гармонійне поєднання радянського статистика-демографа з критично мислячим дискурсом ученого, оригінального теоретика і невтомного практика. Класичне висвітлення його життєвого шляху виглядало б занадто консервативно і навіть

² Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – № 11–12. – С. 48.

банально. Його праці – кілька десятків цікавих демографічних досліджень (статті, книги, збірки, серійні статистичні довідники) та матеріали архівно-кримінальної справи дозволили простежити історію становлення та функціонування статистично-демографічних установ радянської України 1920–1939 рр. Їх вивчення через виявлення трагічної долі статистиків, демографів, учених і практиків, апробоване західними дослідниками³, видається перспективним. Однак доля кожного репресованого – це окремих космос, діалектичне поєднання загального, особливого та одиничного.

Народився А. Хоменко 27 червня 1891 р. у славному місті Батурині Чернігівської губернії у родині поручика, що «мав ознаки дворянського походження». Мати, Олімпіада Миколаївна, займалася «хатнім господарством». Спочатку Арсена віддали до Черкаської гімназії (1901–1909 рр.), згодом він 2 роки навчався на фізико-математичному (1909–1911) та юридичному факультеті (1911–1913 рр.) Київського університету. Але за революційну діяльність його звільнили із студентських лав без права поновлення⁴. У 1914–1916 рр. брав участь у Першій світовій війні. На фронт потрапив рядовим. Після військового вишколу служив прапорщиком у штабі, згодом командиром роти у чині поручика 124-го Воронезького полку у Галичині. Особисто брав участь у боях, був важко поранений («не чув на ліве вухо внаслідок контузії»). У грудні 1916 р. лікувався у Москві, повернувся до Харкова і продовжив навчання у Харківському університеті. Рідною мовою була українська, читав і писав також російською, володів французькою, німецькою, польською мовами. Професійно-освітній пошук поступився політичному вибору, а «імперіалістична війна» змусила есера захищати ненависний царський режим, з яким відчайдушно боролася його партія. Обирався членом міської думи Харкова у 1917 р., першого складу ради робітничих депутатів.

³ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине / Пер. с фр. – М: РОССПЭН., 2006. – С. 280.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 539, оп. 16, спр. 545, арк. 37.

Однак «ходіння по фронтах» не завершилося для А. Хоменка: служив у війську С. Петлюри (лютий–вересень 1919 р.), позаяк пристав до партії українських есерів у 1918 р., кілька тижнів – у Денікіна, але «втік з фронту» через неприйняття ідеї «єдиної і неподільної Росії». Військові походи продовжував у складі Червоної армії Південно-Західного фронту (січень–вересень 1920 р.)⁵. У ті роки його «червоним побратимом» був О. М. Асаткін (майбутній головний статистик радянської України 1935–1937 рр.), який воював у Білорусії, входив до складу Реввійськ-ради фронту.

Професійне становлення А. Хоменка розпочалося у губернському статистичному бюро (губстатбюро) Харківщини та центральному апараті ЦСУ УСРР на початку 1920-х рр. Три п'ятирічки його службово-посадової та науково-прикладної діяльності, тобто до середини 1930-х рр., можна поділити на кілька важливих етапів: опанування статистичною службою у ЦСУ України (1921–1925 рр.); особиста участь в організації всесоюзного перепису населення 1926 р. на території УСРР, опрацювання матеріалів перепису, підготовка аналітичних оглядів його підсумків, критичного тлумачення складових природного приросту населення, виділення соціально-національного складу (1926–1929 рр.); професійне та персональне пристосування до вимог сталінської доктрини соціалістичної реконструкції, обґрунтування гіпотетичного прогнозу руху населення наприкінці другої п'ятирічки, професорське звання і визнання наукових заслуг в експертно-номенклатурному середовищі, каяття і пошук демографічного оптимуму (1930–1935 рр.); поневіряння безробітного професора-демографа, арешт, допити, обвинувачення, страта (1936–1939 рр.).

Організаційно-прикладна робота українського демографа припала на час НЕП, появи «зміновіхівських поглядів» інтелігенції, а також голоду 1921–1923 рр. із катастрофічними наслідками. Псевдоліберальний дискурс НЕП не усував методів революційного терору диктатури більшовицької партії. У листі до

⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 024212, арк. 170; ЦДАВО України, ф. 539, оп. 16, спр. 545, арк. 39.

Л. Б. Каменєва від 3 березня 1922 р. більшовицький лідер В. Ленін писав:

«Найбільша помилка думати, що *НЕП* поклав кінець терору. Ми ще повернемось до терору і до терору економічного»⁶.

На початку 1920 р. ліквідували партію українських боротьбистів, есерівські принципи якої сповідував А. Хоменко. Не вщухав і червоний терор, який частково торкнувся і починаючого демографа.

31 травня 1922 р. Харківський губвідділ ДПУ УСРР видав ордер № 266 на арешт співробітника губстатбюро А. Хоменка. В анкеті затриманого, яку він заповнив уночі 1 червня, повідомив, що служив у війську С. Петлюри, армії генерала А. Денікіна, а також помічником командира 1-го Радянського полку у Харкові. Визривала загрозлива ситуація, але втрутилися колеги з губерньського статуправління. Вони просили чекістів зважити на посаду завідуючого підвідділом статистики народної освіти, яку обіймав арештант, бо «...без нього ж робота зупиняється»⁷. Стався ситуативний збіг обставин, який врятував йому життя.

В органах статистики А. Хоменко почав працювати у грудні 1921 р., хоча ще 1920 р. брав участь у підготовці перепису населення. На той час південно-степові райони УСРР та райони Поволжя РСФРР охопив жахливий голод. Всього він уразив понад 25 млн осіб⁸. Голова ВУЦВКу Г. І. Петровський зазначив, що допомога українським селянам почала надходити лише з березня, тобто пізніше від «голодуючого Поволжя». Тому «братський розподіл смерті» мав не демографічну, а політико-ідеологічну ознаку.

В УСРР виявили 4 млн голодуючих, з яких діти становили 1,9 млн, дорослі – 2,1 млн осіб⁹. Історики уже з'ясували причини

⁶ Ленін В. Лист Л. Б. Каменєву 3 березня 1922 р. // Повне збір. тв. – Т. 44. – С. 427–430.

⁷ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 024112, т. 1, арк. 105.

⁸ VII-й Всеукраїнський съезд Советов, 10–14 декабря 1922 года. Стенографический отчет. – Х., 1922. – С. 54.

⁹ Там само.

голоду¹⁰, але його соціально-демографічні втрати лишаються дискусійними. Вони мають суто статистичний і антропологічний вимір, тобто кількість фізично померлих і потерпілих (хворих, психічні розлади тощо). Продподаток, який набув в історіографії функціонального символу НЕП, душив кістлявою ходою подібно фізіологічному голоду. 30 січня 1922 р. Г. Петровський підписав постанову про звільнення селян з в'язниці за невиконання продподатку, але за «винятком злісних ухильників»¹¹. Того ж самого дня Д. З. Мануїльський від імені Раднаркому УСРР скасував систему концтаборів. Одним – голодна смерть, іншим – концтабір та місяці виснажливої примусової праці. До них ледве не потрапив харківський статистик-демограф.

Голод і соціальна напруга змусили більшовиків визнати його катастрофічні наслідки. Дехто з «рятівників» його жертв писав тоді, що лише радянська влада не приховує «голодної катастрофи»¹². Однак, у «капіталістичних країнах Заходу» не допускали соціально-економічних причин голоду, тому і приховувати було безглуздо. Але роки революційного експерименту в Україні призвели до масового голодування селян, смерті і деструктивних форм соціально-психологічної поведінки населення.

Перший радянський голод певною мірою спонукав Міжнародний статистичний інститут поновити роботу комісії з санітарної статистики, що була створена ще у 1893 р. і переглянути усталену номенклатуру причин смерті за 10 років¹³. Територія голодування та смертності збільшувалася. Згідно обліку ЦК Помгол РСФРР, у 18 губерніях станом на січень 1922 р. було 13,9 млн, у липні – 18,3 млн голодуючих, у п'яти губерніях УСРР їх кількість зросла з 1,2 млн до 4,2 млн осіб¹⁴.

¹⁰ Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. док. і матер. / Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

¹¹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 4. – Ст. 60.

¹² *Моргентерн М.М.* 15 месяцев голодного фронта // Итоги борьбы в 1921–22 гг. Сб. ст. и отчетов. – М., 1922. – С. 9–11.

¹³ Статистика причин смерти // Статистичний Бюлетень. Орган ЦСУ УСРР. – 1922. – № 24. – С. 41.

Упорядники цитованого видання чомусь вважали, що в УСРР налічувалося 31,7 млн населення, із них 26,7 млн – сільського і 4,9 млн – міського¹⁵. Українські статистики, опираючись на матеріали перепису 1920 р., над якими працював і А. Хоменко, наполягали на цифрі у 25,1 млн осіб усього населення, серед яких діти різних вікових груп склали 10,5 млн осіб¹⁶. В окремих брошурах статистика голодуючих коливалася у межах 28–30 млн осіб¹⁷. На Миколаївщині голодувала половина населення губернії, а в дитбудинках померли 80% дітей, у районах Запорізької губернії від голоду потерпали 1,3 млн осіб¹⁸. Очевидцем голодного мору у Гуляйпольському районі був В. Квіслінг, який приїхав в Україну у складі місії Ф. Нансена. Посуха, недорід і принцип продрозкладки призвели до голодування 40% населення п'яти українських губерній, а 9% дітей втратили батьків¹⁹.

Офіційна статистика УСРР також долучилася до встановлення демографічних наслідків голоду 1921–1922 рр. Співробітники ЦСУ, використовуючи матеріали ЦК Допомоги голодуючим при ВУЦВКу за січень–вересень 1922 р., склали помісячні таблиці кількості голодуючих²⁰. Вони виявили недооблік числа голодуючих, тому у травні («момент максимального голодування») «...цифрові дані були нижчі фактичної кількості голодуючих»²¹. Кількісне зростання припало на грудень 1922 – травень 1923 р. Смертність у порівнянні до «захворівших на ґрунті голоду» у Запорізькій губернії становила 27,1%.

¹⁴ Итоги борьбы с голодом в 1921–22 гг. Сб. ст. и очерков – М., 1922. – С. 460.

¹⁵ Там же. – С. 459.

¹⁶ Дети после голода. Сб. матер. – Х.: ЦК Помдет ВУЦИК, 1924. – 144 с.

¹⁷ Горев Мих. Голод. – М., 1922. – С. 3.

¹⁸ Дубко Г. В боротьбі зі смертю (Матеріали для агітаторів на селі). – Х., 1922. – С. 11.

¹⁹ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе, ноябрь 1922 – сентябрь 1923 г. – Х., 1923. – С. 2, 4, 11, 22.

²⁰ Помощь голодающим на Украине (По отчету Ц.К.П.Г. при ВУЦИК на I–IX 22 г.) // Статистичний Бюлетень. – 1922. – № 22. – С. 26–27.

²¹ Там само. – С. 26.

Санітарно-епідеміологічні служби, які долучили до стаціонарного охоплення елементарним харчуванням, облікували контингент голодуючих: 25% – у травні, 50% – у липні, а в окремих губерніях голодували 70–80% населення²². Віковий аналіз засвідчив жажливу соціально-демографічну картину – 48,2% голодуючих становили діти, а допомогу отримали лише половина з них. Також санітарна служба обстежила 4,3 тис. селянських господарств у 12 губерніях і виявила наступну динаміку: навесні 1921 р. їх харчування було звичним, а восени – нижче фізіологічного мінімуму (за калоріями вживаної їжі). Раціон та калорійність свідчили про значний дефіцит білків, вуглеводів і жирів²³.

Наслідки голоду, зокрема, у Запорізькій губернії станом на липень 1922 р. виявилися катастрофічними: 15% померлих дітей, 20% уражених туберкульозом внаслідок тривалого голодування і недоїдання, 55% – із виснаженням організму²⁴. Статистичний облік голодуючих у губернії, яка на весну 1922 р. налічувала 1,2 млн осіб, очолював керівник ЦСУ УСРР В. С. Мишкіс. Доповідаючи на третій сесії ВУЦВК 14 жовтня 1922 р. про наслідки статистично-економічного обстеження голодуючих губерній, він чомусь зосередився на катастрофічному зменшенні поголів'я худоби²⁵, уникнув «людського фактору». Про вплив голоду на психіку, морфологічні зміни внутрішніх органів людини, поведінку соціуму доповідали і писали медики, соціологи та антропологи у 1923–1926 рр. Це, зокрема, Л. Й. Айхенвальд, В. М. Коган, Б. В. Фавр²⁶, Пітирим Сорокін²⁷, Л. П. Ніколаєв,

²² Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе, ноябрь 1922 – сентябрь 1923 г. – С. 27.

²³ Главные итоги обследования питания сельского населения Украины осенью 1921 гола // Статистичний Бюлетень. – 1922. – № 24. – С. 24–31.

²⁴ Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. док. і матер. – С. 149.

²⁵ Там само. – С. 160, 177–179.

²⁶ Там само. – С. 204–208.

²⁷ *Сорокин Питирим*. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / Вступ. ст., состав., коммент, подг. к печати В. В. Самойловой и В. С. Сычевой. – М.: Academia, 2003. – 684 с.

С. А. Вайсеберг²⁸ та ін. Тому жертвами голоду були не лише фізично померлі, але і хронічно хворі від тривалого недоїдання та виснаження організму.

Демографічна статистика у поєднанні з санітарно-епідеміологічним обліком «голодної катастрофи» 1921–1923 рр. відстежували її кількісні та соціально-антропологічні наслідки. Науково-прикладний тандем статистично фіксував дві сторони деструктивної соціальної аномалії: демографічну (проблеми природного приросту), антропологічну (вплив голоду на соціально-психологічні, фізіологічні, морфологічні та соматичні зміни людини в епіцентрі голоду).

Демограф А. Хоменко досліджував матеріали перепису 1920 р., виокремлюючи віковий склад «населення Росії» та УСРР²⁹, частково користувався статистичними обстеженнями селянських господарств. Але учений переважно зосереджувався на первинних матеріалах.

Авторські статті припали на 1923 р., які він підписував лаконічно – «А. Х». Вони вирізнялися критичністю суджень, виразним літературним стилем, системним підходом до висвітлення подій і явищ, вичерпним викладом статистичного матеріалу. Він одним з перших привернув увагу до недоліків роботи відділів ЗАГС першої половини 1923 р.:

«[...] найбільшою хибою у роботі державної статистики є недостача відомостей про природний рух населення»³⁰.

Недоліком була «неправильна постановка» спостереження, відтак і якість статистики щодо фіксації важливих явищ у житті

²⁸ Николаев Л.П. Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей // Дети-украинцы школьного возраста. Матер. по антропологии Украины. Сб. первый / Под ред. д-ра Л. П. Николаева. – Харьков, 1926. – С. 182–218; Вайсеберг С.А. Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей // Наука на Украине. – Т. 13. – Вып. 3–4. – М., 1924.

²⁹ Возрастной состав населения России // Статистичний Бюлетень. – 1922. – № 21. – С. 39.

³⁰ А[рсен] Х[оменко]. Дані обслідувань становища реєстрування актів громадського стану на Україні (15-го травня 1923 р.) // Статистичний Бюлетень. – 1923. – № 15. – С. 29.

людини – «народження, смерті, шлюбу, розлучення». Заважали і технічні обставини: відсутність кваліфікованих обліковців, брак реєстраційних книг у 18% округ УСРР та у 25% – статистичних карток. Майже 37% випадків недообліку демографічних процесів зумовила «неретельність агентів реєстрування»³¹.

Вражала щирість і професійна чесність демографо-статистика: повний або близький до повного облік природного приросту населення визнали 49% округових статбюро, а «[...] решта вважає його далеко не повним»³². Демографічний недооблік залежав, на думку А. Хоменка, від багатьох факторів: некультурності населення (29,8%), «релігійного марновірства» (8,6%), оподаткування записів (19%), відстані до відділу ЗАГС (12,1%), пасивного ставлення влади (17,2%), ухилення лікарень від реєстрації (5,2%) та 8,6% випадків через виснаження і голод³³. Його ніхто не зобов'язував проводити ретельне статистичне розслідування причин недообліку, крім службового сумніння і здатності до наукової аналітики. Тоді ж він назвав загальну кількість населення УСРР – 25,9 млн, із них сільського – 23,8 млн осіб (за матеріалами весняного опитування)³⁴. Виокремлення широкого спектру об'єктів статистичного обстеження засвідчувало професійну вимогливість до себе і підлеглих.

Демографічну статистику «голодної катастрофи» початку 1920-х рр., яку продемонстрував А. Хоменко, історики досі не використовували. Ним були опрацьовані статистичні матеріали про

«[...] кількість народжених і померлих протягом 1 травня 1922 – 1 травня 1923 року, причому серед померлих відокремлено дітей на першому році життя»³⁵.

³¹ А[рсен] Х[оменко]. Дані обслідувань становища реєстрування актів громадського стану на Україні... – С. 30.

³² Там само.

³³ Там само – С. 31.

³⁴ Там само.

³⁵ А[рсен] Х[оменко]. Природний рух сільського населення України (По даних весняного опросу 1923 року) // Статистичний Бюлетень. – 1923. – № 20. – С. 26.

Він поширив програму вибіркового обстеження сільського господарства на «суто демографічні питання», що виявилось

«[...] новиною не тільки на Україні, але і загалом у Союзі, мабуть, і взагалі ще під невивченим способом дослідження демографічних з'явищ»³⁶.

Його цікавили питання вичерпної статистичної фіксації «особливостей і тенденції дійсності». Тобто він не був «контрником О. Корейком» з відомого твору І. Льфа і Є. Петрова, а практиком і теоретиком статистично-демографічної справи. Весняне опитування охопило тоді 8% населення УСРР, тому А. Хоменко вважав його «дійсно репрезентативним». На його думку, воно надало підстави

«[...] судити про природний рух в сільському населенні України, в усякім разі щонайменш про головні риси й тенденції цього руху»³⁷.

Він зазначив, що природний приріст у голодні роки у порівнянні із 1905–1909 рр. зменшився у 4 з лишком рази. Представлена ним таблиця народжуваності і смертності не порушувала показників, які

«[...] нам відомі про життя Республіки за останніх літ, особливо починаючи з 1921 голодного року»³⁸.

Опираючись на демографічну статистику, він виділив територію голоду та інтенсивність його ураження: лісостепові губернії (Київська, Волинська, Чернігівська, Подільська) мали усталені довоєнні соціально-демографічні процеси; зону «повільного зростання смертності й зменшення приросту» становили Донецька, Одеська, Катеринославська губернії; «голодну смугу» представляли Харківська й Полтавська та південні округи із значним зменшенням народжень і природного приросту. Подібна географія інтенсивності смертності стосувалася і дітей до 1 року: на Волині – 16,9, Донеччині – 28,6, Катеринославщині – 50,7, Київщині – 24,5, Одещині – 40,8, Поділлі – 23,9, Пол-

³⁶ А[рсен] Х[оменко]. Природний рух сільського населення України... – С. 26.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С. 27.

тавщині – 22,6 на 100 народжених. Поділивши губернії на степові (3) і лісостепові (6), А. Хоменко встановив негативне сальдо природного приросту: у першому випадку (мінус 11,3), у другому лише 13,8 приросту населення³⁹. Він пов'язував їх з «явищами голодування». Упорядкована ним таблиця природного руху населення в округах УСРР постала прикладом демографічної теорії і практики. Виявилося, що у 17 з 53 округ УСРР не спостерігалось природного приросту населення, а в окремих – з негативними показниками: Бердянська (мінус 53), Мелітопольська (мінус 31), Миколаївська (мінус 28), Херсонська (мінус 29). У 27 округах приріст був значно меншим від дореволюційного рівня. Причини відомі – «неврожай і голод».

У 1923–1925 рр. друкував кілька праць щороку, незважаючи на повсякденну роботу в ЦСУ УСРР. Його вирізняли прискіпливе ставлення до джерел інформації, вимогливість до себе і підлеглих, захопленість справою. Дослідивши попередні статистичні матеріали природного руху населення за 1922–1923 рр. в УСРР, А. Хоменко зазначив, що вони

«[...] складені на підставі досягнень місцевих органів ЗАГС і доповнених і виправлених, оскільки була змога, розробками статистичних карток»⁴⁰.

Він запропонував власну методику розрахунків, вказав на інформаційну обмеженість демографічної статистики, особливо стосовно «[...] кількості населення у сучасному і за минулих років». Визнав, що їхні підрахунки не позбавлені «схематичного порівняння», адже опиралися на матеріали весняного опитування 1922–1923 рр. Тоді джерелом сільськогосподарської статистики були вибіркові та гніздові опитування господарств. Попередній висновок демографа був передбачуваним: 30% зменшення абсолютної кількості народжень порівняно з довоєнними роками, і «сумні факти нинішнього дня» – зростання кількості померлих на Полтавщині, Харківщині і Чернігівщині.

³⁹ А[рсен] Х[оменко]. Природний рух сільського населення України... – С. 27.

⁴⁰ А[рсен] Х[оменко]. Попередні підсумки природного руху населення України в 1922–1923 роки // Статистичний Бюлетень. – 1923. – № 22. – С. 29–30.

Усвідомлюючи «недосконалість такого порівняння», учений дослідив коефіцієнти смертності дітей до одного року (на 1000 народжених): на Полтавщині – 16,2 серед сільських, 20,7 – міських, на Чернігівщині – відповідно 19,6 і 15,6 померлих⁴¹.

Матеріали міського перепису населення 1923 р. також потрапили у поле зору А. Хоменка. Він зазначив його прикладне значення, але і відносний недооблік через недостатнє «реєстрування всіх випадків народжень»⁴². Нарікав на роботу «товаришів-співробітників» із губстатбюро, які «[...] до цього часу не поділилися з нами наслідками своєї праці»⁴³. Складені ним таблиці природного руху населення у 9 губерніях УСРР 1923 р. становлять науково-демографічну та історичну цінність.

Статті А. Хоменка у фахових періодичних виданнях 1920-х рр. цілком відповідали жанру статистично-демографічних досліджень. У них постала історія становлення української науково-прикладної статистики, проведення переписів населення 1897, 1916, 1917, 1920, 1923 років. Однак учений дивувався, чому

«[...] елементарні потреби науки й державної праці не могли бути задоволені в одній з найголовніших своїх частин?»⁴⁴.

Він не сподівався на проведення перепису у 1925 р., відтак задовольнився «[...] внесенням певного порядку й системи в наші уявлення». Міський перепис зафіксував понад 5 млн осіб у 612 населених пунктах, а загалом в УСРР їх налічувалося 41 664⁴⁵. Самокритична спроба «вирахування населення УСРР», яку здійснив А. Хоменко, свідчила про його професійну відповідальність, теоретичну прискіпливість і системний методичний пошук. Проблемним виявився облік сільського населення, оскільки продподатковий реєстр стосувався лише тих соціальних груп, які жили від сільського господарства.

⁴¹ А[рсен] Х[оменко]. Попередні підсумки природного руху населення України в 1922–1923 роки. – С. 30.

⁴² Там само. – С. 40.

⁴³ Там само.

⁴⁴ А[рсен] Х[оменко]. Спроба вирахування населення УСРР на 1 січня 1924 року // Статистичний Бюлетень. – 1923. – № 19. – С. 33 – 36.

⁴⁵ Там само. – С. 33.

Матеріали весняного опитування також охоплювали платників податку. «Правдивість» міського перепису 1923 р. викликала в українського демографа «найменші сумніви», але обидва переписи були «не без великих хиб». Власне статистичне дослідження він розпочинав із критики джерел, оптимізації методичних підходів. Тому цифра 23,3 млн «фактичного сільського населення України», з яких у містах та містечках проживало понад 1 млн осіб, дуже близька до «правдивості»⁴⁶.

Порівнюючи демографічну статистику довоєнного руху населення з матеріалами перепису 1920 р., А. Хоменко зробив висновок, що 1 січня 1914 р. «[...] на Україні повинно було бути щонайменше 28 222 тис. люду»⁴⁷. Перепис 1920 р. дав недооблік 5,5%, а загальна кількість населення коливалася у межах 26,8 – 26,9 млн осіб, у січні 1924 р. – 27,6 млн, отже, приріст за 3 роки склав 700–800 тис. осіб⁴⁸. Смертність у січні–березні 1924 р., за його підрахунками, досягла 14,7%, у 1923 р. – 18,6%. Йому вдалося виявити відносну динаміку приросту населення за квітень–червень, порівнявши її з попереднім кварталом та 1923 р., навіть скласти таблицю по регіонах УСРР⁴⁹.

Досліджував він також санітарно-епідемічну статистику захворювань на туберкульоз у містах України, від якого помирили 58,5% дітей віком від одного до чотирьох років⁵⁰. Глибоко вивчав географію диференціації смертності, особливо в степових і лісостепових районах УСРР 1923–1924 рр., встановив коефіцієнт смертності (18,4 померлих на 1000 осіб), а в містах – навіть 27,7 померлих⁵¹. Висновок А. Хоменка був оптимістичним: «де-

⁴⁶ А[рсен] Х[оменко]. Спроба вирахування населення УСРР на 1 січня 1924 року. – С. 34.

⁴⁷ Там само. – С. 35.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ А[рсен] Х[оменко]. Природний рух міського населення України в II чверті 1924 року // Статистичний Бюлетень. – 1924. – № 20. – С. 15–18.

⁵⁰ А[рсен] Х[оменко]. Сучасна смертність від туберкульозу по містах України // Статистичний Бюлетень. – 1925. – № 12. – С. 110–116.

⁵¹ А[рсен] Х[оменко]. Попередній рух населення України в 1924 році // Статистичний Бюлетень. – 1925. – № 13. – С. 62–69.

мографічно Радянська Україна відроджується»⁵². У 1925 р., очолюючи відділ демографії ЦСУ УСРР, він видав брошуру про рівень смертності у республіці, виклав її помісячні рівні у 1923 р. Він зазначив, що

«[...] безпосередній вплив голоду 1921–1922 років зліквідовано ще в кінці 1922 року»⁵³.

Таким чином, упродовж першої половини 1920-х рр. він вивчав демографічні втрати від голоду.

Отже, підсумовуючи його прикладну та аналітичну діяльність у 1921–1925 рр., слід відзначити вражаючу працездатність, професійну зрілість, оригінальність підходів до вирішення статистичних завдань, концентрацію інтелектуальної енергії на методичних питаннях, відсутність політичної фразеології. Пріоритетом були «суто демографічні» проблеми: динаміка природного руху населення, санітарна статистика, співвідношення міського і сільського населення, поєднання науки і практики.

У другій половині 1920-х рр. А. Хоменко активно вивчав вплив соціально-економічних експериментів більшовиків на демографічні процеси. Також він брав участь у підготовці та проведенні всесоюзного перепису населення в УСРР. Напередодні перепису він опублікував статтю про еволюцію смертності в Україні, яка продемонструвала наукову зрілість ученого-демографа, теоретичний рівень його статистичних студій, уже звичний критицизм до джерел⁵⁴. Постало діалектичне тлумачення причинно-наслідкового зв'язку

«[...] між смертністю українського населення та умовами соціально-гігієнічної обстановки, санітарного побуту і економічних взаємовідносин»⁵⁵.

Демограф вказав на можливі «статистично-математичні маніпуляції над матеріалами», але шукав статистичне відображення

⁵² А[рсен]Х[оменко]. Попередній рух населення України в 1924 році. – С. 68.

⁵³ Хоменко А.П. До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 26 с.

⁵⁴ Хоменко А.П. К вопросу об эволюции смертности на Украине // Профилактическая медицина. – 1926. – № 10. – С. 101–112.

⁵⁵ Там само. – С. 101.

зв'язку соціально-економічних і демографічних явищ. Досягнути вичерпної інформації про смертність, на його переконання, можна було через «побудову таблиці смертності», оскільки за її відсутності доводилося використовувати

«[...] доволі грубо вираховані, так звані загальні і спеціальні, коефіцієнти смертності»⁵⁶.

Він закликав колег-демографів обережно ставитись до цієї «недосконалої зброї». Так званий «загальний коефіцієнт» означав відношення числа померлих до загальної кількості населення, який залежав від багатьох демографічних факторів (складу населення, вікової структури тощо). «Загальний коефіцієнт», на думку А. Хоменка, мав ефект показника «сили» смертності у випадку сталої кількості наявного населення, тобто незмінного. Її посилювала і наявність однорідного природничо-історичного та соціально-економічного компонентів. Спеціальний коефіцієнт стосувався показників смертності за статеві-віковим рівнем. Однак, враховуючи обмеженість «загального» і «спеціального» коефіцієнтів, йому вдалося встановити «загальну» смертність в Україні 1897–1913 рр. (21,7–30,2), у роки Першої світової війни вона дещо виросла: у 1914 р. – 26,7, у 1915 р. – 31,9, у 1916 р. – 36,1, у революційному 1917 р. – 27,5 на тисячу народжень, але і протягом наступних років дивувала високими коефіцієнтами – у 1918 р. – 28,9, у 1919 р. – 38,5, у 1920 р. – 40,3, у 1921 р. – 28,8, у 1922 р. – 35,2⁵⁷. У 1923 р. вона понизилась до 16,3 померлих на тисячу народжених. Демограф, щоб вирізняти показники її «сили», використав поняття «нормальна сучасна» і «нормальна минула» смертність. Вивчаючи дитячу смертність у роки голоду 1921–1922 рр., виділив «сприятливу» північ (17,1) і «несприятливий південь» (45,5 на тисячу народжених). У 1924–1925 рр., напевно під впливом недороду, загальні коефіцієнти смертності вирівнялися для північних і південно-східних регіонів (від 17,6 до 18,7).

У зазначеній статті він уперше згадав про «молодого українського демографа» Ю. О. Корчака-Чепурківського, з яким зуст-

⁵⁶ Хоменко А.П. К вопросу об эволюции смертности на Украине. – С. 101.

⁵⁷ Там само. – С. 104.

рився на всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил. Новизна дослідження молодого науковця, на думку А. Хоменка, полягала у тому, що він прагнув виявити ті

«[...] загальні коефіцієнти, які повинні були мати місце у 1924 р., аби основні тенденції природного руху населення, що діяли на початку ХХ століття, не були б перервані війною і революцією, тобто накреслити, так би мовити, природно еволюцію коефіцієнтів»⁵⁸.

Надзвичайно принципове спостереження про «природну еволюцію», її коефіцієнти і втручання революційного та воєнного факторів, які впливали на рух населення. Цитував А. Хоменко і російського колегу – демографа С. Л. Новосельського стосовно «еволюції смертності» різних вікових груп, вказував на катастрофічні наслідки голоду в УСРР, який «опустошив» села півдня і «слабіше торкнувся» лісостепових районів. Теоретично стаття А. Хоменко 1926 р. вирізнялася від його попередніх обґрунтуванням фактору впливу: соціальних катастроф (війна, революція), загрозливої «соціально-гігієнічної» ситуації, побутових умов.

Починаючи з 1926 р., як номенклатурний працівник ЦСУ УСРР, А. Хоменко перестав підписувати власні статті «А. Х.». Визнання професійності та службово-посадової відповідальності спонукали його до персональної «прозорості». Він лишався принциповим, відвертим і навіть категорично критичним в оцінці соціально-демографічних явищ. Це була необережність, адже статистика, крім її класичного призначення, виконувала тоді політико-ідеологічну функцію пропагандиста «великих звершень та переваг соціалізму».

Керівник відділу демографії ЦСУ УСРР безпосередньо займався організацією та розробкою матеріалів всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. Він опублікував статтю на сторінках «Червоного шляху» з викладом професійних оцінок системного реєстру «людності» в УСРР. Визнав, що матеріалами перепису 1920 р. «[...] для спізнання стану населення користуватися не можна», але і документи перепису 1926 р. теж не були ідеальними.

⁵⁸ Хоменко А.П. К вопросу об эволюции смертности на Украине. – С. 105.

«Тим самим до певної міри, – наголошував Арсен Петрович, – знецінюється і значіння матеріалів 1926 року: за ними дуже важко буде простежити зміни, що утворилися уже за радянських часів, та виявити тенденції, властиві саме нашій добі. Навпаки, тим більше значіння перепису 1926 року для майбутнього, бо саме він буде ніби генезою нового розвитку науки про населення»⁵⁹.

Він назвав перепис «демографічним», вітав його проведення, але висловив заздрість майбутнім демографам та соціологам, адже ніхто не буде зважати на «недосконалість і хиби сучасних дослідів». Висловлювати сумнів, навіть публічно, стосовно демографічної статистики – показник його аналітичної вимогливості до джерел.

Статистика населення була «свіжою», позаяк він брав її з підсумкових матеріалів «присутньої на день перепису людності». Її виявилось в УСРР – 28,8 млн, з яких на селі – 23,6 млн, у містах – 5,2 млн осіб⁶⁰. Визнав, що між 1897 та 1926 р. в Україні «справжніх загальних переписів у нас не було», а також зазначив коефіцієнти природного руху населення у 1924 р. (24,2), у 1925 р. (22,7), у 1926 р. (19,7), відтак випромінював відносний оптимізм: «[...] за радянських часів перейдена навіть його довійськова межа»⁶¹. Причиною такого своєрідного демографічного дива вважав «потенційну біологічну силу» повоєнного суспільства. Демограф А. Хоменко висловив науковий прогноз стосовно спаду «біологічної енергії» наприкінці ХХ ст. Але, на його думку, за умови «піднесення матеріального добробуту та культурного розвитку» в УСРР повинна була поліпшуватися демографічна ситуація. Він прогнозував кількість населення у республіці у 1935 р. – 32,5 млн, у 1940 р. – 34,9 млн, у 1945 р. – 37,3 млн осіб⁶². Дивно, але стосовно сільського населення його гіпотетичний прогноз вибудовував демографічну стабільність у межах 23,6 млн осіб. У будь-якому випадку, зважаючи на гіпо-

⁵⁹ Хоменко А. Перші підсумки демографічного перепису 1926 року // Червоний шлях. – 1927. – № 2. – С. 135.

⁶⁰ Там само. – С. 136.

⁶¹ Там само. – С. 137.

⁶² Там само. – С. 138.

тетичність прогнозу, спроба виявлення перспективи руху населення свідчила про нестримну інтелектуальну енергію українського демографа.

Науково-теоретичні і прикладні праці А. Хоменка 1926–1929 рр. мали ознаки статистично-демографічного, соціологічного, антрополого-етнографічного дискурсів. Використовуючи матеріали відділу демографії ЦСУ УСРР, його завідувач виокремив значення «проблеми населення» для «[...] теоретичної політичної економії, як і соціальної та економічної політики»⁶³. З'ясовуючи обставини «майбутнього темпу росту населення України», він використав чимало ідеологічних визначень («радянські соціалістичні держави», «можливості соціалізму», «буржуазні економісти і соціологи», «капіталізм»). Можливо, його теоретична риторика формаційного підходу була ситуативною, адже основним завданням він вважав «аналіз суто-демографічний», тобто «[...] висвітлити кількісний бік процесу зростання людності на Україні». Не забув згадати К. Маркса і К. Каутського стосовно критики «абстрактного закону зростання людності»⁶⁴.

Зазначена стаття А. Хоменка була приурочена до 10-х роковин жовтневого перевороту, тому вирізнялася наявністю політичних штампів. Водночас, свідчила про неабиякий літературний хист автора.

«Радянський селянин, – писав демограф, – працює або в своєму господарстві, або в колективі. Він не знає примусу від поміщиків, його роботи і його життя не можуть вже бути здобиччю хижаків і експлуататорів»⁶⁵.

У свідомості та ментальності прокинулося його забуте есерівське ставлення до селян, але знавець «продподаткового обліку» не міг не знати про руйнівну дію продрозкладки, діяльність ревтрибуналів, систему концтаборів та примусової праці для «злісних неплатників продродатку».

⁶³ Хоменко А. До питання про майбутній темп росту населення України (за матеріалами демографічного відділу ЦСУ України) // Червоний шлях. – 1927. – № 7–8. – С. 187.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С. 188.

Політико-ідеологічне тлумачення соціальних відносин у 1920-х рр., що час від часу виринали у статтях А. Хоменка, викривало його номенклатурне пристосування до більшовицької влади. Інша справа – «суто демографічне знання», що повертало демографа на грішну землю. Він наполегливо доводив, що основним чинником величини приросту населення є «інтенсивність народженості», поліпшення соціально-економічних умов життя, а

«[...] загальні коефіцієнти народженості, смертності і приросту (відношення абсолютного числа народжених і померлих до круглого числа людності, звичайно 1000), дають змогу тільки зафіксувати загальний ефект процесів, але ніяк не виміряти їхню силу»⁶⁶.

Збільшення жінок у соціумі, на його переконання, забезпечувало перспективу приросту. Тут демограф стає антропологом, розкриваючи соціально-біологічний фактор впливу на «рух населення». Він показав «плодовість» жінок різних вікових груп, сталість і відмінність коефіцієнтів народжуваності і смертності, «потенційну енергію» росту, але у взаємозв'язку з соціально-економічними факторами впливу.

Демограф-практик постав теоретиком соціально-демографічних процесів в Україні. Він обґрунтував науково-гіпотетичні прогнози, спираючись на

«[...] конкретні коефіцієнти інтенсивності народжень, смертності та природного приросту для окремих років»,

щоб вибудувати найоптимальніші і дуже наближені до справжньої «еволюції приросту». Він не був першим, хто використовував подібну методик, але дуже наполегливим і рішучим.

«Щоб дати якість певне накреслення майбутніх явищ і подій, – наголошував А. Хоменко, – демографічній статистиці доводиться будувати гіпотези за тим саме принципом, що його взагалі дотримують економісти та соціологи, розробляючи аналогічні проблеми: відшукавши закономірність у динаміці явищ, знаходять формулу, що найстишліше й найближче відповідає цій закономірності»⁶⁷.

⁶⁶ Хоменко А. До питання про майбутній темп росту населення України. – С. 191.

⁶⁷ Там само. – С. 197.

Отже, він стверджував, що критерієм гіпотетичного демографічного прогнозу має стати «реальна дійсність», а не гіпотеза, що породжувала гіпотетичну «реальність».

А. Хоменко, обґрунтовуючи власну методика, обрав «емпіричний конкретний коефіцієнт» і суто «гіпотетичний», зазначив відмінність між ними для визначення руху населення у 1895–1915 рр. Досліджуючи їх стосовно другої половини 1920-х рр., він висловив свої історично-демографічні прогнози:

«Таким чином, десь не дуже далеко, сучасні коефіцієнти наближаться до гіпотетичних, обчислених за тенденцією до військового часу. Наші підрахунки показують, що “зустріч” цих коефіцієнтів відбудеться 1932 року»⁶⁸.

Він не брав до уваги внутрішнього механічного руху населення (село–місто), переселень «за межі України». Коефіцієнт приросту сільського населення на 1931–1932 рр. встановив 15,6, відтак у 1931 р. воно мало скласти 25,5 млн, а УСРР на 1932 р. – 31,6 млн осіб⁶⁹. Теорія його «зустрічних коефіцієнтів» виявилася дуже реалістичною. Учений зізнався, що «наша гіпотеза» відрізнялася від решти тим, що

«[...] передбачає повільне зменшення темпу зростання населення для ближчих уже років»⁷⁰.

Він не бачив жодного песимізму у запропонованій гіпотезі, позаяк для соціалістичного суспільства головне не «темп репродукції людності», а оздоровлення

«[...] соціального колективу, фізичне й моральне відродження широких мас – ось ті критерії, за якими треба буде цінувати й наслідки репродукції»⁷¹.

Дивне поєднання принципу соціалістичної євгеніки з антропологічними ознаками.

Балансування між прикладною демографією і науково-теоретичними засадами засвідчує його професійну оперативність

⁶⁸ Хоменко А. До питання про майбутній темп росту населення України. – С. 198.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – С. 199.

та інтелектуальну здібність до прикладної аналітики. А. Хоменко безпосередньо займався розробкою матеріалів перепису 1926 р., тісно співпрацював з керівниками округових статбюро, співробітниками центрального апарату ЦСУ УСРР. У 1928 р. вони опублікували статистичний довідник попередніх матеріалів перепису. Пояснення та коментар до цього збірника написав А. Хоменко, а до розділу про вікову структуру населення – Ю. Корчак-Чепурківський⁷². Упорядкування провів референт ЦСУ С. П. Аглаїмов під загальною редакцією керівника ЦСУ УСРР М. М. Вольфа. Уперше було систематизовано національний склад населення за системними ознаками (мова, громадянство, писемність). Зазначалося, що населення становило майже 29 млн осіб, площа УСРР – 452 тис. кв. км, а густина населення у 10 разів вищою від загальних показників у СРСР. У поясненні виокремлено відмінність тлумачення поняття «національність» від будь-якого «іншого» розуміння національностей, підкреслено етнографічну складову. Національні пріоритети колишнього українського боротьбиста не полишали його, навіть у професійній діяльності. У 1929 р., представляючи національний склад населення УСРР за «новітніми статистичними даними», він зазначив, що

«[...] реєстратор, який приносив картки, пояснював, що відповідь про національність не повинна обов'язково збігатися з відповіддю про рідну мову: назви тої чи тої могли бути й неоднакові»⁷³.

Ніякого «[...] тенденційного впливу на свідомість громадян ніхто з реєстраторів собі не дозволяв»⁷⁴. Демограф А. Хоменко писав про «самовизначення» національностей, ототожнював термін «національність» з «етнографічним складом населення» і додав, що

⁷² Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. Статистика України № 124. Серія 1. Демографія. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 210.

⁷³ Хоменко Арсен. Національний склад людності УСРР. Популярний нарис за новітніми статистичними даними. – Х.: ДВУ, 1929. – 69 с.

⁷⁴ Там само. – С. 6 – 7.

«[...] існування націй, національностей, незалежно від того, чи є відповідні державні формування – факт, якого не треба доводити тим, хто оце тепер, пожовтневої революції, здобув і державну організацію»⁷⁵.

УСРР мала структурно-функціональні ознаки української радянської державності, але про її «самовизначення» говорити складно. Однак на її території проживало 28,9 млн осіб, з яких у селі – 23,6 млн, у містах – 5,3 млн, українці становили – 23,2 млн осіб⁷⁶. Але «[...] далеко не всі українці об'єднані одною державою», позаяк 5,3 млн мешкали у Польщі, Чехословаччині, Румунії, а в межах «української етнографічної території» знаходилось 90% українців. У межах радянської ідеології це були оригінальні оцінки українського демографа про «одну державу», національність і їх спільну «етнографічну територію».

А. Хоменко, як посадова особа, яка відповідала за облік руху населення, висловлював застереження стосовно «повноти» перепису 1926 р. Не випадково керівник ЦСУ УСРР В. Мишкіс інформував політбюро ЦК КП(б)У про те, що союзне статуправління усунуло республіканське відомство від розробки матеріалів перепису⁷⁷. Навіть газета «Радянське село» повідомила про 28,9 млн осіб за переписом 1926 р., але

«[...] безумовно, певний процент населення України з тих чи інших причин не був зареєстрований»⁷⁸.

А. Хоменко, продемонструвавши еволюцію природного приросту населення та власну науково-прикладну методику, видав спеціальну брошуру⁷⁹.

У 1927 р. відділ демографії ЦСУ УСРР упорядкував та видав унікальний статистично-демографічний довідник з коментарем, розлогими таблицями, що стосувалися національного

⁷⁵ Хоменко Арсен. Національний склад людності УСРР... – С. 6–7.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 121, арк. 14.

⁷⁸ На Україні є 29 мільйонів населення // Радянське село. – 1927. – 20 січня.

⁷⁹ Хоменко А. Населення України 1897–1927: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII. 1926 р. – Х.: ЦСУ, 1927. – 80 с.

складу сільського населення. До нього потрапили розробки А. Хоменка, хоча серед упорядників фігурували референт С. Аглаїмов та керівник ЦСУ УСРР М. Вольф⁸⁰. Ідея, ініціатива та конкретна аналітична робота над виданням серійного випуску належали А. Хоменку. В архівному фонді ЦСУ УСРР навіть збереглася демографічна статистика про рух населення у 1895–1910 рр. за січень–грудень 1925 р.⁸¹ Керівник відділу демографії, як свідчив М. Птуха⁸², не раз бував тоді в Інституті демографії АН УСРР.

26 вересня 1928 р. Держплан УСРР доручив А. Хоменку проаналізувати соціально-демографічну ситуацію в Україні. Він підготував аналітичну довідку «Основні демографічні показники для перспективного плану». На той час він мав власні наукові розробки, зокрема «Населення і робоча сила», «Перспективи росту населення і робочих ресурсів України у найближчі п'ять років», і значний практичний досвід роботи в органах статистики. Системний висновок був невтішний:

«[...] плодovitість населення України доволі швидко і цілком систематично падає»⁸³.

Він використав коефіцієнти смертності, які раніше встановив для 1924–1926 рр., сподівався на можливий щорічний приріст населення до 4% (275 тис. осіб), а також протягом наступних років: у 1930 р. – 694 тис., у 1931 р. – 692 тис., у 1932 р. – 678 тис., у 1937 р. – 661 тис. осіб⁸⁴. Його «еволюційна теорія» про «емпіричний» і «гіпотетичний» коефіцієнти природного приросту була покладена в основу зазначеного прогнозу. Колеги С. Новосельський і В. Паєвський, досліджуючи смертність в окремих вікових групах, використовували терміни «покоління гіпотетичне», «коефіцієнти смерті стаціонарного населення», а голов-

⁸⁰ Національний склад сільського населення України (за національністю господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. Серія XVII. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 89 с.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 285, арк. 8–18; спр. 905, арк. 14.

⁸² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014317, т. 3, арк. 157.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 7478, арк. 15.

⁸⁴ Там само, арк. 15.

не вважали смертність дітей віком до трьох років в Україні – «малої правдоподібності»⁸⁵. «Сумарний» коефіцієнт смертності для сільського населення був дещо вищим від міського.

Не вдаючись до дискусії з ними, А. Хоменко наполегливо працював, пропонував власні демографічні розробки. На початку лютого 1929 р. визнав коефіцієнт «20 померлих на 1000» народжених – найменшим показником смертності, але якщо

«[...] не зростатиме народжуваність, то швидко почне кількість померлих перевищувати кількість народжених, не буде приросту, буде убиток, зменшення людності»⁸⁶.

Він застережливо додав:

«Отже, зменшення абсолютної кількості народжень, коли має воно не випадковість, а цілком сталий характер, треба вважати за небезпечне явище»⁸⁷.

А народжуваність в умовах локального голоду 1928–1929 рр. та примусової політики хлібозаготівлі почала падати, навіть у містах⁸⁸.

	1924	1925	1926	1927
Великі міста	31,9	31,6	28,8	26,1
Усі міста	34,7	33,7	31,7	29,6
Села	44,1	44,6	44,4	42,6

Формуючи цю таблицю, А. Хоменко констатував зменшення темпу народжуваності за перші два квартали 1928 р., що і «далі невинно відбувається»⁸⁹. Вона склала у другому кварталі 22 у великих містах, в усіх містах – 25, у селах – 37,7, а разом в УСРР – 33,7 народжених «на 1000 пересічної людності»⁹⁰.

⁸⁵ Смертность и продолжительность жизни населения СССР 1926–1927. Таблицы смертности. – М.; Л., 1930. – С. IX.

⁸⁶ А[рсен] Х[оменко]. Про сучасну народженість на Україні // Радянський статистик. – 1929. – 8 лютого.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

В архівному фонді ВУЦВК збереглася аналітична довідка «Загальні попередні підсумки природного руху населення УСРР за 1926–1929 рр.». Її підготовкою займався відділ демографії ЦСУ УСРР під керівництвом А. Хоменка. Вона також засвідчує «невпинний» спад природного приросту населення в абсолютних числах⁹¹.

	1926	1927	1928	1929
Народилося	1 207 907	1 180 281	1 134 77	1 079 206
Померли	518 656	520 992	494 326	536 760
Діти до 1 року	178 884	174 098	154 840	162 413
Приріст	689 241	659 289	640 451	542 446

Тенденція природного приросту наближалася до сумної «зустрічі» «емпіричного» і «гіпотетичного» коефіцієнтів у 1932–1933 рр.: якщо у 1926 р. в УСРР було 24 народжених на 1000 населення, то у 1929 р. – 18 осіб⁹². В умовах соціально-економічної нестабільності, локального голоду, суцільної колективізації, руху опору селян зменшувалася шлюбність і народжуваність.

У черговому періодичному випуску «Статистика України», який вийшов за безпосередньої участі А. Хоменка та керівника сектору соціальної статистики і члена колегії ЦСУ УСРР М. О. Авдієнка, була зафіксована «наявна людність», але без даних про «механічний приріст за періоди між переписами»⁹³. Підтверджено, що у 1926 р. сільське населення становило 23680 тис., у 1927 р. – 24080 тис., тому приріст склав 400 тис. осіб⁹⁴. Доповідна записка, представлена вище, зафіксувала 23,5 млн та 23,9 млн селян⁹⁵. Динаміка приросту справді зменшувалася, а коефіцієнти («загальні» та «спеціальні») фіксували його «спадання». Ана-

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 176, арк. 1.

⁹² Там само.

⁹³ Природний рух населення України в 1927 р. Статистика України № 169. Т. IV. Вип. 8. Серія 1. Демографія. – Х.: ЦСУ, 1929. – 142 с.

⁹⁴ Там само. – С. 3.

⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 176, арк. 1.

лізуючи особливості смертності немовлят (до 1 року), А. Хоменко виділив групи ризику (перша, третя, четверта, п'ята дитина), а їхня смертність становила 148 на 1000 народжених⁹⁶.

Публічно А. Хоменко не виявляв самостійницьких ознак та національних ухилів на «демографічному фронті», не демонстрував «козацького духу Батурина». Він просто працював, розробляв статистичні таблиці, упорядковував довідники, які керівництво ЦСУ УСРР не зобов'язувало його робити. У 1929 р. опублікував брошуру про національний склад населення УСРР, розподіливши його за регіонами. Українці посіли серед міського населення – 47,4%, сільського – 87,6%⁹⁷. Із-поміж «загальної людності» виділив 23,2 тис. «чужинців», решта становили громадяни СРСР.

«Переважна більшість з них, – наголошував він, – є, розуміється, в той же час й громадяни УСРР, але скільки таких, що, будучи громадянами СРСР, не є в той же час громадянами УСРР – це лишилося невідомим»⁹⁸.

Дуже цікаве політично-юридичне спостереження українського демографа.

Національний аспект також присутній у його статті про «доплив населення» на Донбас – 274 тис. українців і 293,3 тис. росіян⁹⁹. В УСРР також друкувалися демографічні дослідження руху населення окремих національних меншин¹⁰⁰.

Початок 1930-х рр. став для А. Хоменка знаковим. Фактично завершувалася його десятирічна діяльність в органах державної статистики. Внаслідок реорганізації системи ЦСУ УСРР у 1930 р. українського демографа рекомендували на посаду керів-

⁹⁶ Хоменко А. Смертність немовлят на Україні у її зв'язку з віком матері та чергою, за якою народилася дитина // Вісник статистики України. – 1929. – Вип. 11. – Х., 1929. – С. 110–118.

⁹⁷ Хоменко Арсен. Національний склад людності УСРР. – Х., 1929. – 69 с.

⁹⁸ Там само. – С. 8.

⁹⁹ Хоменко А. До питання про доплив населення в Донбас // Вісник статистики України. – 1929. – Вип. III. – С. 100–104.

¹⁰⁰ Вейцблїт І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. – Х.: Держ. вид-во «Пролетар», 1930. – 175 с.

ника демографічної групи при соціальній секції економічно-статистичного сектору Держплану УСРР. Група мала 4-х співробітників, які допомагали її керівникові виконувати аналітичну роботу. Її діяльність спрямовувалася «головно московським планом», що займався кон'юнктурним оглядом основних елементів природного руху населення, упорядкуванням різних статистичних зведень, але

«[...] ніяких самостійних зведень, поза московським планом, робіт група не веде, крім розробки матеріалів перепису 1926 р.»¹⁰¹.

Зазначений висновок належав комісії з «чистки» апарату Держплану УСРР 31 травня 1930 р.

Очищення органів державної статистики від «випадкових та класово ворожих елементів» переслідувало тактичну і стратегічну мету: усунути кваліфікованих і критично мислячих фахівців, спрямувати установу на системне обслуговування політичної системи. Бригада з «чистки», створена за наказом наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР, використовуючи доноси, визнала, що А. Хоменко проводив «антирадянську пропаганду серед співробітників», листувався з О. Корчаком-Чепурківським. Характеристика Держплану УСРР дещо пом'якшувала його провини, адже А. Хоменко багато зробив

«[...] в галузі демографічної статистики, як і в постановці поглиблення розробки статистичних матеріалів і досить широкій публікації. Він брав керівну участь в організації демографічного перепису, в розробці її матеріалів і вже видав 2 роботи по перепису»¹⁰².

Однак автори характеристики додали і гіркоти:

«Але Хоменко залишається “вчеником” старої школи буржуазних демографів, не вмів пристосовувати організацію демографічних робіт до сучасних вимог соціалістичного будівництва. Всю увагу звернув на природний рух населення, на біологічні його процеси»¹⁰³.

Нагадали про перебування у війську С. Петлюри, чин поручика царської армії, тому визнали його «соціально чужим елемен-

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 16, спр. 545, арк. 10.

¹⁰² Там само, арк. 20.

¹⁰³ Там само, арк. 21.

том і небезпечним наостанок». Неприємний ідеологічний «орґвисновок».

«Комісія з чистки апарату Держплану» 6 липня 1930 р., розглянувши справу А. Хоменка, виявила, що він

«[...] не ізжив остаточно політичних есерівських поглядів, не може керувати роботою демографії, тому що недооцінює політичного значіння цієї роботи, не може бути відповідальним керівником»¹⁰⁴.

Упродовж десяти років його авторитет ученого і практика визнавали не лише учені-демографи, але і статистики, плановики. Тому звинувачення у «профнепридатності» було дивним.

Приводом до звільнення з посади вважали «бюрократичне і погане адміністрування», ігнорування «громадського контролю», «вороже ставлення до стінгазети», «нездорові взаємовідносини з місцевкомом». Обтяжуючою обставиною стало те, що був «політичним діячем»¹⁰⁵. Спроба А. Хоменка надати додаткові документи про активну громадську діяльність, до якої він вдався 10 липня, не мала успіху. Кар'єра офіційного демографа завершилася. Учений почав шукати можливість працевлаштування.

До організації міського перепису населення 1931 р. він мав опосередкований стосунок¹⁰⁶, але продовжував займатися демографічними досліддами. Ю. О. Корчак-Чепурківський, згадуючи про групу учених в Українському державному інституті охорони здоров'я (А. Хоменко, С. Томілін, А. М. Мерков), виокремив їх роботу над перспективними розрахунками руху населення протягом другої п'ятирічки. Він зазначив, що ця група завершила статистично-демографічні розрахунки раніше від Інституту демографії АН УСРР на чолі з академіком М. В. Птухою¹⁰⁷. А. Хоменко на 7 січня 1932 р. мав рукописний варіант науково-

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 16, спр. 545, арк. 23.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Х.: Держ. вид-во «Народне господарство та облік», 1933. – 661 с.

¹⁰⁷ Корчак-Чепурковскій Ю.А. Избранные демографические исследования. – М., 1970. – С. 308.

прикладних розробок перспективного приросту населення. Попередні підсумки він виклав у 1931 р., користуючись матеріалами економічно-статистичного сектору Держплану УСРР (колишній ЦСУ УСРР)¹⁰⁸. Він розпочав статтю з ідеологічної преамбули про переваги соціалістичної реконструкції, відсутність безробіття, «[...] дуже великий природний приріст людності мало на 2% на рік»¹⁰⁹. У 1927 р. прогнозував 4% щорічного приросту населення в УСРР. За взірць народжуваності обрав 1926 р. (1,2 млн), але наступні роки «емпіричної реальності» виявилися менш оптимістичними, навіть попри «плідність» жінок робітників, службовців і селян вікового діапазону 15–29 років. Одночасно згадав про статистику абортів 1924–1928 рр. – від 82 тис. до 298 тис., тобто збільшення у 3,5 рази¹¹⁰.

Застережливі висновки А. Хоменка стосувалися межі спаду народжуваності, позаяк

«[...] абсолютна кількість померлих незабаром може перебільшити кількість народжених і тим самим спричинитися до заміни прибільшення на зменшення людності»¹¹¹.

Отже, незважаючи на політико-ідеологічні оцінки його діяльності, А. Хоменко попередив про

«[...] небезпеку в разі той тип народимості, який спостерігається останніми роками, має залишитись і на найближче майбутнє»¹¹².

Не випадково сподівався на зменшення смертності, бо перспективи народжуваності виглядали песимістично. У містах вона

«[...] безперечно не забезпечує відновлення людності, навіть на рівні стабільності»¹¹³.

Спад народжень, на його професійний погляд, був зумовлений «перебудовою побуту» і «тимчасовими труднощами перехідної доби», але вкотре попередив, що

¹⁰⁸ Хоменко А.П. Сучасна родимість на Україні // Профілактична медицина. – 1931. – № 1 – 2. – С. 19.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само. – С. 25.

¹¹¹ Там само. – С. 26.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

«[...] послідовний спад народомісті може викликати стільки небажаних ускладнень і негативних наслідків в дальшому житті суспільства, навіть і за умов соціалізму, що не можна заперечувати необхідності своєчасно звернути на нього увагу»¹¹⁴.

Депортації розкуркулених селян, які у 1931 р. досягли свого руйнівного апогею, початок голоду восени того ж року – лише поглиблювали деструктивну соціально-демографічну ситуацію.

Правдивість та об'єктивність його науково-прикладних висновків щодо спаду народжуваності, відтак і зменшення природного приросту населення, починаючи з 1929 р., знаходить підтвердження у доповідній записці начальника ЦУНГО СРСР В. В. Осинського від 4 травня 1932 р. Головний статистик країни інформував Й. Сталіна та В. М. Молотова «Про рух народжуваності і приріст населення СРСР», зазначивши факт зменшення приросту у 1931 р. майже у 2 рази порівняно з 1926 р.¹¹⁵ В окремих містах «[...] ми маємо замість природного приросту спад»¹¹⁶. Згортання темпів природного приросту, як зазначав В. Осинський, розпочалося з 1929 р., але «доволі швидкими темпами», відтак народжуваність у містах зменшилася на 15%, у селах – на 24%¹¹⁷. Вражаюча цифра, що вносила суттєву «корективу» в оптимістичні демографічні прогнози. Опальний український демограф А. Хоменко також констатував факт зменшення народжуваності, але не «таємно», а через фахову пресу.

У 1932 р. він опублікував статтю «Людність УСРР у перспективному обчисленні»¹¹⁸, що була відредагованим рукописом перспективного демографічного прогнозу групи професора А. Меркова. Їх колега Ю. Корчак-Чепурківський вважав, що стаття А. Хоменка «заслужує особливої уваги»¹¹⁹, хоча її журналь-

¹¹⁴ Хоменко А.П. Сучасна родимість на Україні. – С. 27.

¹¹⁵ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 82, оп. 2, д. 538, л. 3.

¹¹⁶ Там само, л. 3–4.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – № 11–12. – С. 41–52.

¹¹⁹ Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демограф. исследования. – С. 308.

ний варіант відрізнявся від рукописної доповіді. Її автор розпочав з критики «суб'єктивних концепцій буржуазних демографів», висвітлення «об'єктивності і науковості перспективних демографічних побудовань» радянської демографії, що «посилається на марксизм-ленінізм як на свою ідеологічну базу»¹²⁰. Віддавши шану «класикам» та сподіваючись на індульгенцію у «перспективному» майбутньому, А. Хоменко виклав ключове завдання наукового пошуку: «[...] визначення основних тенденцій репродукції людності вже найближчими роками», визнав «безпідставними припущення про дальший спад народимості», а тому висловив певність, що наприкінці другої п'ятирічки народжуваність досягне рівня 1926 р. – 1,2 млн осіб. На час їхніх розрахунків, тобто у 1931 р., вона становила понад 1 млн¹²¹. Гуманним виглядало його застереження про те, що природне зростання не спричинить «додаткового напруження генеративної функції жіноцтва».

Для демографічних розрахунків А. Хоменко використовував «арифметичну прогресію» гіпотетичного руху населення у 1932–1937 рр. Дopusкаючи неминучість зменшення смертності при соціалізмі, враховуючи також «[...] знищення соціально-економічних і культурно-побутових різностей поміж містом і селом», український демограф зосередився на статистичних санітарно-епідемічних обставинах смертності від різних хвороб дітей віком від 1 до 4 років у 1926–1927 рр. У містах помирало менше, ніж у селах. Він не заперечував «певної схематичності та умовності» використання причин смертності за об'єктивних санітарно-епідемічних обставин, але саме на них були «обчислені гіпотетичні ймовірності смертності для 1937 р. для кожної однолітньої вікової групи людності»¹²². Фактор впливу Голодомору 1932–1933 рр. на соціально-демографічну ситуацію учений-демограф не враховував. Навіть кількість захворювань людей від недоїдання, тифу, інших недуг, що викликав Голодомор, змушували переглянути статистику причин смертності. Голов-

¹²⁰ Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демограф. исследования. – С. 41.

¹²¹ Там само. – С. 43.

¹²² Там само. – С. 46.

ний державний санітарний інспектор УСРР Г. І. Хармандар'ян постійно інформував уряд про масову смертність дітей і дорослих, про відсутність налагодженої реєстрації причин смерті, про загрозову епідемічну ситуацію в УСРР. Зокрема, захворювання на малярію, що масово розпочалося у 1932 р., досягло у 1934 р. небезпечного рівня – понад 2 млн хворих, у 1935 р. – 1,7 млн осіб¹²³. Наслідки Голодомору не давали підстав для оптимістичного сподівання на зменшення смертності від хвороб.

Демограф А. Хоменко, використовуючи демографічну статистику показників динаміки природного руху населення за попередні роки, а також поточну, сподівався на його «арифметичну прогресію» у «перспективному обчисленні»: у 1932 р. – 591 тис., у 1933 р. – 632 тис., у 1934 р. – 675 тис., у 1935 р. – 730 тис., у 1936 р. – 748 тис., у 1937 р. – 1,2 млн. Загальна кількість населення УСРР мала становити 35,6 млн осіб¹²⁴. Ось такий демографічно-гіпотетичний висновок з «опертям» на «давнішню репродукцію».

Ю. Корчак-Чепурківський, аналізуючи методику розрахунків А. Хоменка, визнав, що

«[...] цифра дуже близька до дійсного числа народжених у 1937 р. – 1214 тис., але збіг цей чисто випадковий, позаяк цей підйом був викликаний законом 16 червня 1936 р.»¹²⁵.

Він мав на увазі урядову заборону абортів, але вона не досягла «генеративного» ефекту. Прикро, але гіпотетичні таблиці А. Хоменка були втрачені, хоча його колега Ю. Корчак-Чепурківський не мав за докір цифру 35,6 млн, власне і М. Птухи за його прогноз на 1 січня 1938 р. – 34,6 млн осіб. Він лише додав, що їхні статистичні передбачення були наслідком дії «[...] факторів, які не піддаються прогнозуванню»¹²⁶.

Передбачити Голодомор у січні 1932 р. було легко, адже існувала службова статистика голодної смертності і території голоду. Ю. Корчак-Чепурківський першим з демографів звернув

¹²³ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 100, арк. 226.

¹²⁴ Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні... – С. 48.

¹²⁵ Корчак-Чепурковський Ю. Избранные демограф. исследования. – С. 309.

¹²⁶ Там само.

увагу на невідповідність загальної «людності» у 1937 р. (назвав цифру 29,4 млн) та прогнозованої, відтак у нього «недооблік» склав 6,1 млн осіб¹²⁷. Цифра 29,4 млн стосувалася перепису 1939 р., але тенденція зрозуміла. Статистик та академік ВУАН К. Г. Воблий, вибудовуючи наприкінці 1931 р. «гіпотезу балансу людності УСРР», сподівався отримати у 1937 р. 34,3 млн осіб¹²⁸. Четверо провідних учених у галузі демографічної статистики (А. Хоменко, М. Птуха, Ю. Корчак-Чепурківський, К. Воблий) прогнозували збільшення населення станом на 1937 р., а наслідки Голодомору внесли суттєву корективу. Випадковість і помилковість їхніх розрахунків чи закономірний наслідок злочинної соціально-економічної політики більшовицького режиму в Україні? Питання академічне, а не риторичне.

Загадкова цифра понад 35 млн «людності» стала основою для звинувачення начальника Управління народногосподарського обліку УСРР О. М. Асаткіна у «фальсифікації» матеріалів всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. На допиті у НКВС УРСР 25 серпня 1937 р. він «зізнався», що його «найбільшим злочином» були

«[...] заздалегідь брехливі, роздуті орієнтовні дані про чисельність населення на Україні. Мова йшла про дану мною цифру у 35 мільйонів»¹²⁹.

Оскільки за підсумками «шкідницьки» організованого перепису виявилось, що в УРСР не 35 млн, а 29,2 млн, що «[...] навіть порівняно з переписом 1926 року показує зменшення»¹³⁰. Головний статистик республіки говорив слідчому НКВС про недооблік 3% населення, каючись за

«[...] перебільшену цифру 35 мільйонів, щоб більш разючим був розрив з підсумками перепису»¹³¹.

Однак ніхто з статистиків і демографів у 1931–1932 рр., коли займалися «гіпотезами балансу» населення і «перспективним

¹²⁷ Корчак-Чепурковський Ю. Избранные демограф. исследования. – С. 309.

¹²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. XXXVIII, спр. 414, арк. 1.

¹²⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43187-фп., т. 1, арк. 91.

¹³⁰ Там само, арк. 92.

¹³¹ Там само.

обчисленням», не сподівався на його реальний облік 6 січня 1937 р. – 27,9 млн (за телефонограмами облстатуправління) і 28,2 млн за попередніми підсумками. Вказані підсумкові цифри були названі О. Асаткіним у доповідній записці 15 січня 1937 р.¹³² Якщо їх співставити з прогнозом українського демографа, то формула Хоменко–Асаткін демонструє катастрофічний наслідок Голодомору: 7,7 млн (35,6 відняти 27,9) і 7,4 млн (35,6 мінус 28,2). Голодомор суттєво вплинув на гіпотетичні прогнози руху населення, тому «зустріч» двох коефіцієнтів – «емпіричного» і «гіпотетичного», яку А. Хоменко планував на 1932 р., відбулася на початку 1937 р.

Відомо, що матеріали перепису 1937 р. стали доступними лише наприкінці 1980-х рр., хоча відомий російський демограф Б. Ц. Урланіс ще у 1968 р. згадував про оголошення перепису «дефектним»¹³³. Його лаконічна, але дуже влучна фраза «Я зробив все, що міг, хай інші зроблять краще», певною мірою стосуються і науково-прикладного доробку А. Хоменка.

Від гіпотетичного прогнозу 1932 р. і до арешту у лютому 1938 р. опальний український демограф виконував «соціальне замовлення», готуючи і друкуючи статті¹³⁴. Він публікував їх до і після присудження йому наукового звання професора демографії – 17 травня 1933 р. Академік М. Птуха надіслав відгук, виокремивши у здобувача «[...] рідкий хист писати популярно, без утери науковості», а також визнав його одним

«[...] з найбільш авторитетних наукових і практичних діячів Радянського Союзу в цій галузі»¹³⁵.

Професор С. Томілін також високо оцінив заслуги демографа А. Хоменка, подібного якому важко «[...] найти в межах Ра-

¹³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7163, арк. 1.

¹³³ Урланіс Б.Ц. История одного поколения (социально-демографический очерк). – М., 1968. – С. 6.

¹³⁴ Хоменко А. Висока політика народного харчування в Німеччині і правда про харчування німецького пролетаріату // Проблеми харчування. – 1932. – № 2; Його ж. Розтуший соціалізм і загниваючий капіталізм // Врачебное дело. – 1932. – № 17–20; Його ж. Перший загальний огляд громадського харчування в УСРР // Профілактична медицина. – 1934. – № 2.

¹³⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014317, т. 3, арк. 142.

дянського Союзу демографа», який вивчав загальну смертність населення, дитячу смертність, національний склад населення, соціально-демографічні проблеми сім'ї, гіпотезу росту «людності» в УСРР¹³⁶. Тому конкурсна комісія ВІСОЗ (Всеукраїнський інститут соціальної охорони здоров'я) одногласно присудила йому звання професора, враховуючи особистий внесок у «глобальні розробки демографічних проблем».

У 1935 р. органи НКВС УСРР розпочали фабрикацію справи колишніх членів партії боротьбистів¹³⁷. Оцінивши ризики і загрози, А. Хоменко написав листа до редакції «Профілактична медицина», у якому несподівано виявив «сугубо-критичне ставлення» до власних праць. Він стверджував, що за 13 років роботи «[...] припустився ряду найгрубіших помилок», тому «[...] не можу позбавитися пекучого болю від свідомості великих своїх провин» через «засмічення» демографії «буржуазним, націоналістичним мотлохом»¹³⁸. Лист-каяття, пересипаний політичними термінами («вплив ідеології українського націоналізму», «буржуазна демографія», «українська радянська демографія», «марксизм-ленінізм», «буржуазна методика»), виявився своєчасним. Демографа тимчасово залишили на волі. Він не приховував есерівського минулого, службі у війську С. Петлюри, але засуджував погляди М. Скрипника з «національного питання», високо цінував теоретичне визначення «національності» Й. Сталіним.

У наступному числі журналу «Профілактична медицина», ніби забувши про покаяння, А. Хоменко опублікував «проблемну» статтю про темпи «спадання» дитячої смертності в УСРР на початку першої п'ятирічки¹³⁹. Висвітлення динаміки смертності немовлят «за соціальною ознакою» виявилось інновацій-

¹³⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014317, т. 3, арк. 143.

¹³⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 349 с.

¹³⁸ Хоменко А. До редакції «Профілактична медицина» // Профілактична медицина. – 1935. – № 7. – С. 89.

¹³⁹ Проф. А. Хоменко. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку першої п'ятирічки // Профілактична медицина. – 1935. – № 8–9. – С. 89–96.

ним для української демографії середини 1930-х рр. Підвищення дитячої смертності у 1929 р. пояснював «несприятливими метеорологічними умовами цього року», але його тлумачення коефіцієнтів смертності за «сприятливих» і «несприятливих» умов, відтак фактичної і гіпотетичної, були несподіваними. Підкреслив «оздоровчий» вплив НЕП, вказав на «ряд своїх труднощів» за доби соціалістичної реконструкції, але виділив «дуже швидко поповнення міської людності за рахунок сільської», хоча міста Полісся і Правобережжя «[...] зросли дуже мало, навіть втратили частину свого природного приросту»¹⁴⁰. На Донбасі, за його підрахунками, понад третина «[...] людності 1931 р. є людність, що оселилась тут уже після 1926 р.»¹⁴¹. В українських селах дитяча смертність зменшувалася, але згадав, що негативні впливи 1929, 1930 р. на дитячу смертність «поширювалися нерівномірно». Він констатував зменшення дитячої смертності у 1931 р. (127 на 1000 народжених). Новизна концепції А. Хоменка полягала у врахуванні «впливу колективізації на дитячу смертність», співвідношенні коефіцієнтів смерті за рівнем масової колективізації:

«[...] по менш колективізованих районах дитяча смертність менша, ніж по більш колективізованих»¹⁴².

У колгоспи об'єдналося найбідніше селянство,

«[...] серед якого через гірші соціальні умови перед колективізацією була найбільша дитяча смертність».

«Оригінальний» соціально-демографічний висновок, навіть небережний після каяття. Дитяча смертність була найвищою у великих селах, а вони потрапляли під першочергові плани суцільної колективізації, а

«[...] хуторська людність була заможніша, часом навіть значно заможніша, ніж людність великих сіл, бо на “отруби” йшли або куркулі або так звані міцні середняки, у яких були кращі матеріальні передумови для дітей»¹⁴³.

¹⁴⁰ Проф. А. Хоменко. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР... – С. 92.

¹⁴¹ Там само. – С. 93.

¹⁴² Там само. – С. 94.

¹⁴³ Там само.

Апологет «хуторянства» А. Хоменко вирізняв показники смертності у «[...] бідняків і наймитів – з одного боку, та у куркулів – з другого», тому порівнював історичний факт: смертність на хуторах Полтавщини була найменшою в УСРР, а у великих селах регіону «[...] досягає одних з найвищих розмірів»¹⁴⁴. Демографічна складова такого методичного підходу менш приваблива, ніж соціально-організаційна. Навіщо опальному демографу його оригінальний висновок, що

«[...] майже як загальне правило мало не по всіх областях без винятку, рівень дитячої смертності в районах з найбільшим процентом колективних господарств нижчий, ніж середній по області»¹⁴⁵.

Розрахунки стосувалися подій 1931 р., коли суцільна колективізація в основному була завершена. На Київщині у

«[...] районах найбільшої колективізації спостерігається й вища проти середньої по всіх районах смертність», а найнижча у «[...] районах, де переважали одноосібники».

Регіональний підхід, використаний демографом, засвідчив закономірність: у північно-західних районах Київської області спостерігалася і менша смертність немовлят, у південно-східних «порівняно висока дитяча смертність». Виклавши системний причинно-наслідковий зв'язок між рівнем колективізації та коефіцієнтами смертності, а до нього ніхто публічно такого не оголошував, А. Хоменко заклав новий аспект демографічних досліджень. В цьому ж числі опублікована стаття доцента Українського науково-дослідного інституту фізкультури О. В. Недригайлової (дружина відомого українського антрополога Л. П. Ніколаєва), яка висловила незаперечну соціально-біологічну закономірність: за

«[...] поліпшення соціально-побутових умов спостерігається у збільшенні розмірів тіла; навпаки, погіршення матеріальних умов існування різко позначається на фізичному розвитку дорослих і дітей»¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Проф. А. Хоменко. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР... – С. 95.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Недригайлова О.В. Підсумки антропологічних досліджень підлітків м. Харкова // Профілактична медицина. – 1935. – № 8. – С. 97.

Природний приріст також залежав від зазначеної закономірності.

Два роки напередодні арешту А. Хоменко лишався безробітним, хоча безробіття було ліквідоване на початку 1930-х рр. Постанову про його арешт підписали 26 лютого 1938 р., наступного дня, як свідчить ордер на арешт, його затримали. Під час обшуку виявили 121 географічно-економічну карту, «книги ворогів народу».

Директора Інституту демографії АН УРСР М. В. Птуху арештували 21 лютого у Києві за причетність до «антирадянської української націоналістичної організації», тобто на кілька днів раніше. Академік перебував в казематах НКВС до остаточного звільнення 19 січня 1940 р. «Зізнання» підписував «під фізичним впливом», але вижив.

А. Хоменка, вірогідно, піддавали тортурам. Оскільки 3 червня 1938 р. він «зізнався» слідчому в організації підпільних есерівських «обкомів та облвиконкомів», виступів «куркульських та антирадянських елементів», використанні «продовольчих труднощів в Печенізькому районі і Волховому Яру». Як демограф

«[...] я давав таке статистичне описання УСРР, яке виділяло і підкреслювало національну особливість України»,

а також створив «групу учених-демографів», завербував до неї Ю. Корчака-Чепурківського, М. Птуху, М. М. Трацевського (учений секретар Демографічного інституту УАН), А. В. Келеберду (колишній співробітник відділу демографії ЦСУ УСРР), професора С. Томіліна.

Виявилося, що академік М. Птуха, перебуваючи на Заході у науковому відрядженні, інформував «видних фашистів, найближчих помічників Муссоліні» про стан статистики населення України в «антирадянському дусі». Професор С. Томілін передавав до Ліги Націй

«[...] секретні відомості про стан населення України у 1932–1933 рр., зокрема про кількість народжуваності і смертності»¹⁴⁷.

Італійський уряд знав про факт Голодомору із повідомлень іта-

¹⁴⁷ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014317, т. 3, арк. 153–156.

лійських дипломатів в Україні С. Граденіго та інших¹⁴⁸. Лігу Націй, особливо голову Ради – норвезького прем'єр-міністра Й. Мовінкеля, повідомляли М. Рудницька, С. Русова. «Фашисти» у Німеччині мали вичерпну інформацію від власних консулів в Україні – К. Вальтера, А. Хенке, О. Ротча, аналітика О. Шіллера.

Слідчий НКВС отримав із А. Хоменка «зізнання» про «злочинну діяльність» М. Птухи підзакордонних відряджень. Начебто академік передавав матеріали демографічної статистики

«[...] про число померлих внаслідок застосування вищої міри покарання, число померлих від виснаження на ґрунті голоду, відомості про поширення дітовбивств, відомості про померлих внаслідок неналежним чином виконаних абортів, а так само, як і про померлих від деяких епідемічних або ж інфекційних захворювань»¹⁴⁹.

Актуалізація такої демографічної статистики під час слідства свідчила про намагання влади приховати соціальні наслідки Голодомору. Подібних зізнань вимагали також від О. Асаткіна. Про перепис 1937 р. також згадали, навіть змусили А. Хоменко свідчити проти М. Птухи, який керував групою демографів з опрацювання матеріалів перепису.

Допитували А. Хоменка кілька разів на місяць протягом червня–вересня 1938 р. Із кожним черговим допитом почерк арештованого погіршувався, як і стан його здоров'я. 6 грудня 1938 р. він відповів військовому прокурору Харківського військового округу А. Я. Нельському, що «[...] ніяких скарг і заяв у мене немає»¹⁵⁰. Психологічно надламаний і фізично виснажений арештант був психологічно готовий до страти. Обвинувальний висновок стосовно членів «Антирадянської терористичної організації українських есерів» підписали 11 грудня 1938 р. Судове засідання відбулося «без свідків» 13 грудня, а підсудний А. Хоменко лише додав – «винним себе визнаю, свідчення трибуналу давати бажаю». Протягом трьох годин члени військово-

¹⁴⁸ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 рр. / Упоряд. Андреа Граціозі. – Х.: Фоліо, 2007. – 257 с.

¹⁴⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014317, т. 3, арк. 203.

¹⁵⁰ Там само, арк. 216.

вого трибуналу радилися і ухвалили висновок – «вища міра покарання – розстріл».

27 листопада 1957 р. Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вироки стосовно А. Хоменка. Його дружина проживала на той час у Харкові. Її повідомили про перегляд справи та рішення від 28 грудня 1958 р. про повну реабілітацію. Довідку про смерть їй не видали, незважаючи на постійні звернення. Лише 20 листопада 1994 р. донька Світлана звернулася до Управління СБУ у Харківській області за дозволом для ознайомлення з архівно-кримінальною справою батька, а 15 грудня 1994 р. їй повідомили про місце і причину смерті – «розстріл» 22 березня 1939 р. у м. Харкові¹⁵¹. Дивна для демографа класифікація причини смерті.

Отже, проаналізувавши науково-прикладну діяльність А. П. Хоменка в Україні 1920 – середини 1930-х рр., зазначу його неперевершений особистий внесок у формування української академічної науки. Він належав до її інтелектуальної еліти, діалектично і функціонально поєднував практику службовця статистичного управління з теоретично-методичними розробками в галузі демографії. За життя здобув визнання учених-демографів і планово-статистичних органів в УСРР.

Опубліковані ним праці першої половини 1920-х рр. висвітлюють нове тлумачення кількості померлих у роки голоду 1921–1923 рр., доводять зменшення природного приросту у чотири рази порівняно з довоєнними роками, рівня народжуваності. Завдяки А. Хоменку вдалося впровадити демографічний дискурс системних обстежень сільського господарства, залучення матеріалів вибіркового і гніздового вивчення соціально-демографічних процесів в українських селах тих років.

Ученого-демографа вирізняла небувале для того часу критичне ставлення до статистичних джерел, особливо демографічної статистики, тому матеріали переписів у 1920-х рр. вважав недосконалими та невичерпними, навіть 1926 р. Першим і майже єдиним з українських демографів заявив про неухильний спад народжуваності наприкінці 1920-х рр., про загрозли-

¹⁵¹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014317, т. 2, арк. 482.

ву небезпеку його подальшого згортання на початку 1930-х рр. Фактично А. Хоменко попереджував про назрівання соціально-демографічної катастрофи, говорячи про «зустріч» його «емпіричного» та «гіпотетичного коефіцієнтів» природного приросту у 1932 р.

Інноваційним є підхід А. Хоменка до оцінки смертності немовлят в умовах суцільної колективізації, врахування «соціального фактора», впливу рівня колективізації на рівень смертності, виокремлення їх у великих селах, хуторах, у колгоспах та одноосібних господарствах.

Дуже критично ставився до використання «загального» (сумарного) коефіцієнту, а також скептично до «спеціального» коефіцієнтів смертності, довіряв лише системним таблицям. Він вважав їх «недосконалою зброєю», але вимушений був нею користуватися. Науково-прикладна термінологія А. Хоменка («природна еволюція коефіцієнтів», «нормальна сучасна» і «нормальна минула» смертність, «емпіричний» і «гіпотетичний» коефіцієнти, «загальні» і «спеціальні») свідчили про його пошук системної формули аналізу та оцінки демографічних явищ. Виокремлення «реального», «дійсного» у взаємодії з «гіпотетичним», до якого він постійно вдавався, лише доводять прагнення ученого і практика знайти певний зв'язок випадкового і закономірного у діалектичній взаємодії соціально-економічних факторів та демографічних явищ. Останні були їхніми індикаторами. Учений дуже наполегливо переконував на причинно-наслідкових зв'язках соціально-побутових умов та рівнів смертності, народжуваності і природного приросту насамкінець.

Невипадковим виявився його гіпотетичний прогноз загальної «людності» України – 35,6 млн на 1937 р. Перспективним «обчисленням» руху населення він займався постійно, тому цифри 34,9 млн на 1940 р. (прогноз А. Хоменка 1926 р.), 35,6 млн (передбачення 1932 р.) є закономірним науково-прикладним пошуком ученого. Формула «Хоменка–Асаткіна», що базується на гіпотетичному прогнозі провідних українських демографів і статистиків тих років та фіксації «наявного» населення в УСРР 6 січня 1937 р., має науково-прикладне значення. Вона відповідає на питання загальної кількості втрат від Голодомору, а соці-

ально-антропологічна та суто демографічна складові вказують на статус його жертв – фізично померлих і потерпілих.

REFERENCES

1. Blyum, A., Mespule, M. (2006). *Byurokraticheskaya anarxiya. Statistika i vlast' pri Staline*. – Moskva. [in Russian].
2. *Deti posle goloda*. (1924). Sbornik materialov. Xar'kov: CK Pomdet VUCIK. [in Russian].
3. Dubko, H. (1922). *V borot'bi zi smertiu* (Materialy dlia ahitatoriv na seli). Kharkiv. [in Ukrainian].
4. *Glavnye itogi obsledovaniya pitaniya sel'skogo naseleniya Ukrainy osen'yu 1921 gola*. (1922). *Statistichnij Byulleten'*. (24), 24–31. [in Russian].
5. Gorev, Mix. *Golod*. (1922). Moskva. [in Russian].
6. Hratsiozi, Andrea (Comp.). (2007). *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italijs'kykh dyplomativ, 1932–1933 rr*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
7. *Itogi bor'by s golodom v 1921–22 gg*. (1922). Sbornik statej i ocherkov. Moskva. [in Russian].
8. Kh[omenko], A[rsen]. (19125). *Suchasna smertnist' vid tuberkul'ozu po mistakh Ukrainy*. *Statystychnyj Biuleten'*. 12. [in Ukrainian].
9. Kh[omenko], A[rsen]. (1923). *Dani obsliduvan' stanovyscha reiestruvania aktiv hromads'koho stanu na Ukraini (15-ho travnia 1923 roku)*. *Statystychnyj Biuleten'*. 15. [in Ukrainian].
10. Kh[omenko], A[rsen]. (1923). *Poperedni pidsumky pryrodnoho rukhu naselennia Ukrainy v 1922–1923 roky*. *Statystychnyj Biuleten'*. 22. [in Ukrainian].
11. Kh[omenko], A[rsen]. (1923). *Pryrodnij rukh sil's'koho naselennia Ukrainy (Po danykh vesnianoho oprosu 1923 roku)*. *Statystychnyj Biuleten'*. (20). [in Ukrainian].
12. Kh[omenko], A[rsen]. (1923). *Sproba vyrakhuvannia naselennia USRR na 1 sichnia 1924 roku*. *Statystychnyj Biuleten'*. 19. [in Ukrainian].
13. Kh[omenko] A[rsen]. (1924). *Pryrodnij rukh mis'koho naselennia Ukrainy v II chverti 1924 roku*. *Statystychnyj Biuleten'*. 20. [in Ukrainian].
14. Kh[omenko], A[rsen]. (1925). *Poperednij rukh naselennia Ukrainy v 1924 rotsi*. *Statystychnyj Biuleten'*. 13. [in Ukrainian].
15. Kh[omenko], A[rsen]. (1929, February 8). *Pro suchasnu narodzhenist' na Ukraini*. *Radians'kyj statystyk*. [in Ukrainian].

16. Khomenko, A. (1927). *Naselennia Ukrainy 1897–1927. populiarna rozvidka za poperednimy pidsumkamy perepysu naseleння 17.XII. 1926 r.* Kharkiv: TsSU. [in Ukrainian].
17. Khomenko, A. (1927). Pershi pidsumky demohrafichnoho perepysu 1926 roku. *Chervonyj shliakh.* 2. [in Ukrainian].
18. Khomenko, A. (1927). Do pytannia pro majbutnij temp rostu naselennia Ukrainy (za materialamy demohrafichnoho viddilu TsSU Ukrainy). *Chervonyj shliakh.* 7–8. [in Ukrainian].
19. Khomenko, A. (1929). Smertnist' nemovliat na Ukraini u ii zv'iazku z vikom materi ta cherhoiu, za iakoiu narodylasia dytyna. *Visnyk statystyky Ukrainy.* 11, 110–118. Kharkiv. [in Ukrainian].
20. Khomenko, A. (1929). Do pytannia pro doplyv naseleння v Donbas. *Visnyk statystyky Ukrainy.* Vol. III. [in Ukrainian].
21. Khomenko, A. (1932). Liudnist' USRR u perspektyvnomu obchyslenni. *Profilaktychna medytsyna,* (11–12), 47–49. [in Ukrainian].
22. Khomenko, A. (1932). Liudnist' USRR u perspektyvnomu obchyslenni. *Profilaktychna medytsyna.* 11–12, 41–52. [in Ukrainian].
23. Khomenko, A. (1932). Roztuschyj sotsializm i zahnyvaiuchyj kapitalizm. *Vrachebnoe delo.* 17–20. [in Ukrainian].
24. Khomenko, A. (1932). Vysoka polityka narodnoho kharchuvannia v Nimechchyni i pravda pro kharchuvannia nimets'koho proletariatu. *Problemy kharchuvannia.* 2.
25. Khomenko, A. (1934). Pershyj zahal'nyj ohliad hromads'koho kharchuvannia v USRR. *Profilaktychna medytsyna.* 2. [in Ukrainian].
26. Khomenko, A. (1935). Do redaktsii «Profilaktychna medytsyna». *Profilaktychna medytsyna.* 7. [in Ukrainian].
27. Khomenko, A. (1935). Tempy spadannia dytiachoi smertnosti v USRR na pochatku pershoi p'iatyrychky. *Profilaktychna medytsyna.* 8–9, 89–96. [in Ukrainian].
28. Khomenko, A.P. (1925). *Do pytannia pro suchasnyj riven' zahal'noi smertnosti na Ukraini.* Kharkiv: TsSU USRR. [in Ukrainian].
29. Khomenko, A.P. (1926). K voprosu ob evoliutsyy smertnosti na Ukrayne. *Profilaktycheskaia medytsyna.* 10, 101–112. [in Ukrainian].
30. Khomenko, A.P. (1931). Suchasna rodymist' na Ukraini. *Profilaktychna medytsyna.* 1–2. [in Ukrainian].
31. Khomenko, Arsen. (1929). *Natsional'nyj sklad liudnosti USRR.* Kharkiv. [in Ukrainian].
32. Khomenko, Arsen. (1929). *Natsional'nyj sklad liudnosti USRR. Populiarnyj narys za novitnymi statystychnymi danymi.* – Kharkiv: DVU. [in Ukrainian].

33. Korchak-Chepurkovskij, Yu.A. (1970). *Izbrannye demograficheskie issledovaniya*. Moskva. [in Russian].
34. Korotki pidsumky perepysu naselennia Ukrainy 17 hrudnia roku 1926. Natsional'nyj i vikovyj sklad, ridna mova ta pys'mennist' naselennia. (1928). *Statystyka Ukrainy*. 124. Serii 1. Demohrafiia. – Kharkiv: TsSU USRR, 1928. [in Ukrainian].
35. Lenin, V. (1970). Lyst L. B. Kamenievu 3 bereznia 1922 r. *Povne zibrannia tvoriv*. (Vol. 44, pp. 427–430). Kyiv. [in Ukrainian].
36. Morgentern, M.M. (1922). 15 mesyacev golodnogo fronta. *Itogi bor'by v 1921 – 22 gg. Sbornik statej i otchetov* (pp. 9–11). Moskva. [in Russian].
37. Movchan, O.M., Ohins'ka, A.P., Yakovlieva, L.V. (Comps.). (1993). *Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
38. Na Ukraini ie 29 mil'joniv naselennia (1927, January 20). *Radians'ke selo*. [in Ukrainian].
39. Natsional'nyj sklad sil's'koho naselennia Ukrainy (za natsional'nistiu gospodarstv). Poperedni pidsumky Vsesoiuznogo perepysu naselennia 1926 r. (1927). *Statystyka Ukrainy*. (Vol. 96). Serii XVII. – Kharkiv: TsSU USRR. [in Ukrainian].
40. Nedryhajlova, O.V. (1935). Pidsumky antropolohichnykh doslidzhen' pidlitkiv m. Kharkova. *Profilaktychna medytsyna*. 8–9. [in Ukrainian].
41. Nikolaev, L.P. (1926). Vliyanie golodaniya na stroenie i ves vnutrennix organov u detej. L. P. Nikolaev (Ed.). *Deti ukraincy shkol'nogo vozrasta. Materialy po antropologi Ukrainy*. (Vol. 1, pp. 182–218). Xar'kov. [in Russian].
42. Otchet Central'noj komissii po bor'be s posledstviyami goloda pri VUCIKe, noyabr' 1922 – sentyabr' 1923 g. (1923). Xar'kov. [in Russian].
43. *Pidsumky obliku mis'koi liudnosti USRR 1931 roku*. (1933). Kharkiv: Derzh. v-vo «Narodne gospodarstvo ta oblik». [in Ukrainian].
44. Pomoshh' golodayushhim na Ukraine (Po otchetu C.K.P.G. pri VUCIK na I–IX 22 g.) (1922). *Statistichnij Byuleten'*. (22), 26–27. [in Russian].
45. Pryrodnyj rukh naselennia Ukrainy v 1927 r. (1929). *Statystyka Ukrainy*. (Vol. 169). T. IV. Serii 1. Demohrafiia. – Kharkiv: TsSU. [in Ukrainian].
46. Shapoval, Yu.I. (1993). *Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
47. *Smertnost' i prodolzhitel'nost' zhizni naseleniya SSSR 1926–1927. Tablicy smertnosti*. (1930). – Moskva; Leningrad. [in Russian].
48. *Sobranie uzakonenij i rasporyazhenij roboche-krest'yanskogo pravitel'stva Ukrainy*. (1922). (4, St.60). [in Russian].

49. Sorokin, Pitirim. *Golod kak faktor. Vliyanie goloda na povedenie lyudej, social'nyu organizaciyu i obshhestvennyu zhizn'*. (2003). Moskva: Academia, 2003. [in Russian].
50. Statistika prichin smerti. (1922). *Statistichnij Byuleten'*. Organ CSU USRR. (Vol. 24). [in Russian].
51. Uralnis, B.C. (1968). *Istoriya odnogo pokoleniya (social'no-demograficheskij ocherk)*. Moskva. [in Russian].
52. Vajseberg, S.A. (1924). Vliyanie nedoedaniya i boleznjej na fizicheskoe razvitie detej. *Nauka na Ukraine*. (Vol.13.). Moskva. [in Russian].
53. Vejtsblit, I.I. (1930). *Rukh ievrejs'koi liudnosti na Ukraini periodu 1897–1926 rokiv*. Kharkiv: Derzh. v-vo «Proletar». [in Ukrainian].
54. *VII-j Vseukrainskij s"ezd Sovetov, 10–14 dekabrya 1922 goda. (1922). Ste-nograficheskij otchet. – Xar'kov*. [in Russian].
55. Vozrastnoj sostav naseleniya Rossii. (1922). *Statistichnij Byuleten'*. (Vol. 21, p. 39). [in Russian].

**Marochko V. Professor of Demography Arsen
Khomenko: «Cause of Death – Shooting»**

Author highlighted scientific and state activity of Ukrainian demographer Arsen Khomenko for the first time, found out his scientific texts, which were written in 1920–30th and devoted to the process of establishing statistical and demographic science in Soviet Ukraine. Arsen Khomenko devoted his articles to the problems of birthrate and death rate in second half of 19th – first third of 20th centuries, natural population growth, theoretical background of the methods of demographic study. Author shows Khomenko's critical attitude to the final materials of Soviet censuses. It was also lead a survey on the archival-criminal cases of A. Khomenko (1922, 1938), on the circumstances of his dismissal from the statistic authorities. Author stops on two demographic forecasts, made in 1926, 1932 and 1937.

Key words: Arsen Khomenko, Ukrainian demography, political repressions, People's Commissariat for Internal Affairs, natural population growth, census.